

INDIVIDET I KONTRAKTSAMFUNDET – Samfundets individualisering af borgeren

Gorm Harste

Artiklen analyserer, hvorledes individualisering foregår i moderne samfund. Artiklen beskriver den målestok, der blev sat for private og offentlige udviklinger i moderne individualitet i slutningen af oplysningstiden hos filosoffer som Jean-Jacques Rousseau og Immanuel Kant. På den baggrund undersøges nyere udviklinger i identitetsdannelse og personlighedsudvikling. Specielt fokuseres på forsøg på at skabe en type sociale kontrakter i forholdet mellem sociale systemer og individer, hvad enten der er tale om velfærdssystemer, opdragelses- og uddannelsessystemer, eller organisationssystemer. Individer forpligtes her til at skabe kontrakter med deres egen fremtidige selvopfattelse og personlighedsudvikling. Paradokset i, at individet skal ville forandre deres vilje antyder, at sådanne forsøg på at temporalisere individer ikke forløber uden risici. Individers livsverden kan behandles på en destruktiv måde, hvis kontraktualiseringen pålægges selvfortolkningen hos dem.

Jürgen Habermas har i sin afhandling *Borgerlig Offentlighed* påpeget, at skellet mellem borgeren som offentlig person og borgeren som individuelt menneske i 1700-tallet fik en betydningsdannelse, der satte sig spor tværs igennem det borgerlige hus. Mellem stuen og soveværelset blev der lagt en distinktion, der lod det første sted udgøre et offentligt modtageværelse, mens det sidste blev intimiseret i en sådan grad, at der mellem de to rum ikke længere var direkte adgang, men i det mindste en korridor, der ikke så meget samlede, som adskilte rummene.

Bearbejdningen af skellet offentlig borger/privatmenneske såvel i offentligheden som hos den enkelte selv har udgjort en evolutionsdynamik med et uhyre drive siden modernitetens gennembrud i den sene oplysningstid. Som Émile Durkheim viste i sin afhandling *Om den sociale arbejdsdeling* fra 1893 blev individualisering til en produktiv- og organiseringskraft i det moderne arbejdsdelte samfund (Durkheim 2000: 70). Det er en kraft, der kan siges at have været tvingende al den stund, at den forcerer den enkelte til at finde sin egen individualitet. Det er historisk set sket ved opsøgning og skabelse af distinktioner i offentlighedens sociale kommunikation på en måde, som såvel individet selv og kommunikationen selv kan betjene sig af.

Gorm Harste (b. 1955); associate professor in sociology at Department of Political Science; specialist in classic and recent social theories of Kant, Hegel, Durkheim, Luhmann and Habermas; his empirical work concerns history of social concepts and European statebuilding.

Hermed individualiseres individet, mens den sociale kommunikation samfundsmæssiggøres (Harste 2003). Med Niklas Luhmann kan man sige, at individets psykiske system opnår en autonomi og en »autopoiesis« defineret på den måde, at det psykiske systems bevidsthed skaber dets egen udvikling ved hjælp af de elementer, det selv har skabt. Det samme gælder sociale systemers kommunikation, der skaber deres egen udvikling ved hjælp af de elementer, de selv har skabt (Luhmann 1995).

Tilsyneladende forandres forholdet mellem individet og samfundet. »Individualitet« og individualisering er blevet populære sociologiske målestokke til aflæsning af omfattende samfundsforandringer, idet nogle sociologer som Anthony Giddens eller Ulrich Beck mener, at der er tale om fuldstændige nyskabelser i individets selvforhold, andre som Michel Foucault og Niklas Luhmann mener, at der snarere er tale om udvikling af potentialer, der går tilbage til antikken eller i hvert fald oplysningstiden (Giddens 1996; Beck 1986: 205ff; Luhmann 1989; Foucault 2001: 1172-1184; 1358-1380). Empirisk er det åbenbart, at individet her i begyndelsen af det 21. århundrede indplaceres i nogle nye borgerroller eksempelvis i forhold til det offentlige. Det sker i det offentlige velfærdssystem, i uddannelsessystemet og i organisationssystemer. Jeg vil analysere denne individualisering, sådan som den udvikles og forandres i de tre systemer, idet min påstand er, at individualisering via typer af kontraktualisering foregår i alle tre systemer, men også at der er en væsentlig risiko herved, nemlig at kontraktualiseringens koder og programmer formes vidt forskelligt i de tre systemer; ikke blot er de tre systemer ikke i harmoni med hinanden, men de er først og fremmest ikke a priori i harmoni med individets egne individualiseringsmuligheder.

Først vil jeg behandle forandringerne i betegnelserne om individernes mulighedsbetingelser og rationaliseringspotentiale begrebshistorisk. Jeg vil ikke lave en bred blot beskrivende analyse. Tværtimod vil jeg udvikle en analytik, der tager individualisering op som et tidsligt fænomen i så streng en forstand, at jeg bruger betegnelsen *temporalisering* til at beskrive individets forhold til sig selv og sin historie. På det punkt trækker jeg på Luhmanns omfattende tidsteori, der indgår i hans generelle teori om sociale systemers kommunikation (Luhmann 1984; 1997: 997-1016). Grundtemaer i min behandling vil være fænomener som vilje, læring og beslutning.

1. Individualitetens fødsel

Teorihistoriske stikord kan her tage udgangspunkt hos oplysningstidens store filosoffer Jean-Jacques Rousseau og Immanuel Kant. Rousseau er den første, der markerer, at »mennesket« (»l'homme«) adskiller sig asymmetrisk fra rollerne som statsborger (»citoyen«) og undersåt (»sujet«), nemlig i sine værker om samfundskontrakten og om opdragelsen, begge fra 1762 (Rousseau 1762; 1762b). Hos Kant blev *der Mensch* derefter »myndigt« ved

at oplyse sig om selv, nemlig ved at kunne adskille sig fra sin fortid og sine omgivelser og således »danne« sig i en kontrast til den kontekst af »uddannelse«, det moderne individ kunne få. Det skjulte manuskript for den *tekst*, der således blev dannet i kontrast til *konteksten*, blev fra da af menneskets *selvbiografi*. Den moderne individualitet og personlighed har siden da taget form efter det monopol, som individet fik på at fortolke, forstå og fortælle sin egen individuelle historie.

Med 1800-tallets borgerlige repræsentative liv blev disse distinktioner mere og mere fast forankrede i alle det moderne samfunds systemer og institutioner. Ved århundredskiftet og i tiden op til Første Verdenskrig blev det moderne menneske individualiseret i storbyernes vrimmel af masser, således at det stod ensomt som et eksistentielistisk menneske med ansvar for sig selv, reserveret og i distance til dets omverden (Simmel 1888, 1917). Et berømt billede heraf er Edward Münchs maleri *Rue Lafayette* fra 1891 af den reserverede mandlige iagttager på balkonen, hvorfra han ser ned på den amorfe og flimrende masse. Det menneske, der i renæssancen havde været et udeleligt individ (= in-divid = udelt), delte sig i offentlig person og reflektiv selvbevidst *Mensch* og lukkede sig om dets egen tænkning, dets egne følelser og selvfølelse. Det blev som sådant elitært perfektioneret og samtidigt sårbart.

Tilsyneladende blev stabiliseringen af individualitetens usårlighed så stærk i løbet af 1960'erne og 1970'erne, at det næste stikord demonstreres med Richard Sennetts omfattende afhandling om *The Fall of Public Man* fra 1979, der afsluttes med sam- og fremtidsdiagnosen om »intimitetens tyranni«. Forhænge fjernes, og tv's underholdningsserier normaliserer en sociologisk iagttagelse i programmer som »vis mig dit badeværelse og jeg skal sige dig, hvem du er«: Intet intimt rum er længere adskilt fra den offentlige stilisering af menneskets individuelle habitus. Den strukturelle kobling, hvormed det offentlige genindtræder i det individuelle og det individuelle i det offentlige, har med denne hypermodernisering angivet så stærk en innovationskraft, at arbejdsdelingen kunne videredifferentiere sine betydningsdannelser på en måde, der siden hen samtidigt antager form af den homogenisering og overintegration, som sammenblandingerne af offentlige og intime rum umiddelbart giver udtryk for og indtryk af.

Denne nye betydningsdannelse foregår inden for pædagogikken, i organisationer, i massemedierne, i kunst, i videnskab, i ret, i politik, i hjælpesystemer, i religion og sågar i militæret, samt selvfølgelig i kærligheden. På bizar vis synes de *rent offentlige* konkurrencekoder endnu at stå intakte i et af de mest personfokuserede moderne subsystemer, sportssystemet. Kun i sportssystemerne kan individet få plads til at spille personlighedsuafhængige roller. Måske er det grunden til, at det moderne menneske falder til ro i sporten som deltager såvel som iagttager.

2. »Individualitet« som form

Den følgende analyse vil rette sig mod medierne, formerne og koderne for den nye betydningsdannelse om borgerkontrakter og den individualisering af borgerne, de foretager. *Mediet* er, hvad man kan kalde »individualitet« i gåseøjne. *Formen* kan være eksaminationen og afprøvningen, men er i stadig højere grad blev eksempelvis »medarbejdersamtalen«, »elevsamtalen« og mere generelt den fortælling, der indsætter individets »individualitet« og borgerrolle i bestemte positioner med særlige betydninger. Den fortælling finder indpas i form af de fortolkninger, der overalt foregår i de sociale systemers kommunikation, idet afprøvningen ikke »længere« blot foretages i form af objektivt eksaminérbare udtryk, men også i *koder* for subjektive og ofte underforståede henvisninger til, hvad der ligger i kommunikationens analogier og metaforer, dens ironi, symbolske antydninger og henvisningskapacitet.

Den kompleksitet, som individets livsverdens-individualitet udgør, kan således reduceres på tre forskellige måder ved angivelse af symbolske medier, former og koder. Individets »individualitet« kan optræde som medium for en *social* kompleksitetsreduktion, hvor individet iagttages som et socialt fænomen, hvis »individualitet« er åbenbar, givtig, frugtbar, forståelig, elskværdig, original, anerkendt og særlig spændende eller vrangvillig, uvillig, mærkelig, sær, uforståelig, irriterende, miskendt etc. etc.

Kompleksiteten kan også reduceres *sagligt*, når den sociale kommunikation iagttager individets performativitet i form af dets ydelser. Den udefra kommende betydningsdannelse kan her siges at udgøres af journalen, sagsmappen og registeret.

Endelig kan kommunikationen reducere kompleksiteten *tidsligt*: Hvilken fortid har individet, hvilken fremtid tilskriver vi individet eller individet sig selv? Hvorledes forstår individet sin egen nutid, og hvorledes har vi forstået individet i forhold til, hvor det nu ville være sammenlignet med for eksempel, hvorledes det tidligere forstod sig selv i forhold til, hvor det ville være nu? Koderne i betydningsdannelsen har gennem mange, mange århundreder udviklet sig omkring fortællingen om individet som en tidslig størrelse (Harste 1999). Biografien om individet og selvbiografien angiver de koder, hvormed fortællingen om individet foregår. Det er herigennem, individets individualitet forklares, forstås, fortolkes og fortælles. Koderne knytter sig binært til to poler om, hvorvidt denne betydningsdannelse tilskrives individet udefra af andre eller indefra af det selv. Selvbiografien kan tage form som præsentation af individet selv i det offentlige i form af f.eks. et Curriculum Vitae, når individet søger ansættelse som medlem af organisationssystemer. Eller som en trebinds selvbiografi af Jan Kjørstads type.¹

1 Jan Kjørstads triologi består af de tre bind Forførelsen, Erobreren, Opdageren og er netop sammensat af en kompleksitet af fortællinger uden centralt onlineært fortællerperspektiv.

Alle tre kompleksitetsreduktioner – socialitet, sagsforhold og temporalitet – anvendes i kontraktualiseringer med borgerne. Et godt eksempel er socialkontrakter.

3. Kontraktualiseringen af borgeren

Niels Åkerstrøm Andersen har i sin bog *Borgerens kontraktliggørelse* (2004) vist, at socialforvaltningers socialkontrakter med klienter i princippet forvandler klienterne fra undersåtter til medarbejdere, som indgik klienterne i ansættelseskontrakter, der sanktioneres med tab af ansættelse og tilbagefald til afmægtige undersåtter. I *Socialrådgiveren* (5/92: 3, citeret i Åkerstrøm: 99) står at læse, at »Ord som sagsbehandlere og klienter er væk. Nu hedder alle medarbejdere og er ansat på en fælles arbejdsplads, Aktivafdelingen. De tidligere klienter får spørgsmålene: Hvad kan du og hvad vil du?« Individet changerer i den type sammenhænge mellem at være undersåt, medborger, partner, bruger, klient og borger. Individet bliver her transformeret til en flydende markør, et X, der står til forhandling. Dette X tillægges ligeledes en række glidende karakteristika om handling, handleplan, myndighed, ansvar, tilregnelighed, udvikling, pligt, forpligtelse, løfter, suverænitæt, vilje, autoritet, personlighed og meget andet. Åkerstrøm påpeger sammenfattende, at »Kontrakten fastholder folk i, hvad de siger. Underforstået ses kontrakten som en løsning på problemet med, hvordan klienterne gøres til fornuftige og tilregnelige samtalepartnere for forvaltningen, der taler ud fra en vilje om en bestemt fremtid.« (Åkerstrøm: 100). Kontrakten defineres her som enheden af forskellen mellem frihed og pligt. Individet bliver til et objekt for en forvaltning, der »underkaster« (fransk: »sujeter«) objektet, så det bliver nødt til at iagttage sig selv som subjekt (»sujet«) og spørge sig, om det, som forvaltningen vil med det, også er det, som individet vil med sig selv. »Socialkontrakten faciliterer og danner kommunikationsmedie for en transformativ subjektiviseringsform, derved at den anråber den passive, ansvarsløse, afhængige, viljesløse klient til at forvandle sig til herre i eget hus som aktiv, ansvarstagende, selvstændig og mægtiggjort (GH: »empowered«).« (Åkerstrøm: 126).

Denne velfærds- og retsstatslige *form* blev etableret i løbet af 1700-tallet. Det er denne helt konstitutive form mellem det moderne samfunds funktionssystemer og individerne, som skabte det moderne menneskes ret til at være sig selv adskilt fra, hvad det hævdes at være af en skatteforvaltning, der skattesætter borgerne, en militærforvaltning, der udskriver dem til militærtjeneste, en amts- og kommunalforvaltning, der registrerer bopæl og giftermål, et uddannelsessystem, som forpligter det til at følge undervisning og modtage karakterer herfor etc. Der er mangfoldige *koder* og *programmer* dels for denne indordning og dels for de modsatrettede distanceringer, der har konstitueret personlighed og individualitet i moderne samfund.

Fra slutningen af 1700-tallet har man beskrevet individet som en størrelse, der har ansvar for sig selv i og med, at det kan omforme den frisættelse og distance, det indtog i forhold til dets påtalte roller. Derved kunne individet skabe en ny form for individualiseret »individualitet« og beskrive den i termer af vilje, pligt, selvbevidsthed, selvstændighed, subjektivitet, personlighed, evne, kompetence, tilregnelighed, selvforhold, refleksion, overvejelse, selvbeskæftigelse etc. (Luhmann 1989: 149-258; Kant 1798: 326-335).

Det *temporale* aspekt fremkommer, når man dertil spørger, om individer kan forandre og endog planlægge en sådan »individualitet«, der består i viljen til at kunne planlægge. Hvilke mulighedsbetingelser ligger der for løsningen af de *paradokser*, som vedrører den programmerede oplæring til autonomi – som det hedder i pædagogikken (Luhmann 2002)? Hvorledes er disse mulighedsbetingelser befattede i moderne mennesker, som de sociologisk set tager sig ud fra de mest anerkendelsesduelige til de mest miskendte individer? Hvilke støttesemantikker skal tages i brug for bearbejdning af paradoksien i det, Åkerstrøm kalder socialkontraktens kommunikationsmedie?

4. Kontraktens natur: Viljen til vilje

Udgangspunktet er altså, at der i socialkontrakten som kommunikation hersker et *paradoks*, der består i, at kommunikationen forudsætter, hvad der først skal tilvejebringes. I socialforvaltningen er paradokset ofte, at kontraktualisering forudsætter, at målet om, at klienterne skal kunne indgå forpligtende aftaler om det så blot er med sig selv, allerede forudsættes indfriet, for at aftalen om den proces, der skal lede frem til målet, kan iværksættes. I værste fald eroderer kontraktkommunikationen endog den rudimentære viljesdannelse, der allerede latent er til stede som rationaliseringsbetingelse for processens iværksættelse.

Problemet kan, som Åkerstrøm påpeger, netop være, at hele idéen med kontraktsskabens pragmatiske kommunikation er den, at kontrakten skal virke skabende, så klienten følgelig i højere grad må antages at være medborger mod afslutningen af processen og snarere klient i begyndelsen, hvorfor *mægtiggørelsen* af medborgeren forudsætter en *afmægtiggørelse* af klienten som udgangspunkt. Dermed kan den forudsætning om vilje til forpligtelse, som kontraktkommunikationen tager udgangspunkt i, ikke lægges til grund – medmindre da klienten i sin livsverden inddrager ressourcer helt uden for rækkevidde af socialforvaltningens erkendelsehorisont (Habermas 1981 Bd. 2: 172ff; Matthiesen 1984; Waldenfels 1985).

Kontraktkommunikation udtrykker, hvad der i den socialpsykologiske forskning fra Gregory Bateson til Paul Watzlawick kaldes *double bind*-kommunikation: Kommunikationen selv eroderer sine egne betingelser. Kom-

munikationen om vilje forudsætter, at viljen på en gang er til stede og ikke er til stede. Konsekvensen bliver her enten oprør eller de klassiske psykopatologiske reaktionsformer som depression, skizofreni m.v., der kan følge på baggrund af dybtgående moralske krænkelser (Honneth 2003; Watzlawick 1967). Problemet er godt beskrevet i den sociologiske litteratur om omsorg (Järvinen 2002).

Samtidigt er der med borgerkontrakter imidlertid tale om gode demokratiske og pædagogiske intentioner om såvel at respektere klientens vilje til at reflektere sig selv som medborger og at indgå i en gensidigt forståelsesorienteret ekspressiv og lyttende dialog. Så vidt jeg kan se, hviler dilemmaet imidlertid på indtil flere blinde punkter i den moderne sociale semantik om kontrakter.

Kontraktsemantikken er i dag teoretisk, ideologisk og metaforisk orienteret mod politiske varmluftsbegreber af den type som William Connolly har kaldt »essentially contested concepts« og »mellow metaphors«: »Our metaphors, slipped silently into our discourse, provide the medium through which our potential violence is disguised.« (Connolly 1984: 241). På den ene side kan man ud fra Habermas' diskursetiske filosofi rekonstruere de gode viljers politik bag en kontraktliggørelse, som imidlertid rummer asymmetrier og skjulte herredømmeforhold, der på den anden side også ud fra Habermas' teoridannelse kan beskrives som koloniserings- og retliggørelsestiltag og ud fra Foucault kan kortlægges som styringsstrategier i forlængelse af ikke blot politiske disciplineringsforsøg, men også militære voldsstrategier (Habermas 1981; 1996; Foucault 2004).

Det er imidlertid et andet blindt punkt, jeg vil undersøge, nemlig det temporale. Hvor Foucault og Habermas kan siges at lægge vægten på analysen af sagens perspektiv henholdsvis socialitetens perspektiv, fastholder Luhmann betydningen af, at mening også udvikles i det temporale perspektiv. Dermed tager han individets biografiske dannelseshistorie op i traditionen fra Rousseaus *Émile* og Kants *Pædagogik* (Rousseau 1762; Kant: 1804).

Den moderne kontraktteori blev udviklet som forsøg på at hviske oprindelseshistoriens mange af og til fortvivlende og fatale tavler rene. Håbet var, at man kunne skabe historien på ny. At man kunne slå en streg over fortidige konflikter og glemme fortidig gensidig tvivl om nedbrudte læreprocesser. For de politiske demokratiers selvstyre og selvbestemmelse var der en grundlæggende dagsorden heri: Ingen havde forhåndsgivne privilegier, alle var ligestillede, den demokratiske diskussion kunne i en forhandling med sig selv nå frem til at opstille de betingelser, der skulle få legitimitet, gyldighed og autoritet (Kersting 1990).

Problemet er imidlertid, at hele socialkontraktkonceptet dermed indbygger en statisk opfattelse, hvis grundmodel bygger videre på den privatretlige antagelse om et ligeledes økonomisk ligningssystem hvor $A = B$ og $1+A = 1+B$ etc. Kontrakten angiver tilsyneladende intersubjektivitet, egalitet, retfærdighed og konsens, men har desværre endnu ingen gyldighed af en

bestemt grund: Den skal kunne gøre sig gældende over tid. Formularen om $A = B$ siger intet om tidsforholdet. En kontrakt eller en regel, der kun henviser til, at den er gyldig i det øjeblik, den skabes og ikke bagefter, kan ikke gøres gældende (Baker og Hacker 1983; Durkheim 2000). Et moment at tid, af vedvaren, af evighed eller permanens, af udvikling eller opbygning må indgå. Enhver kontrakt må derfor henvise til førkontraktlige forpligtelser, før pligten ligger en forpligtelse. Hermed er man i opgøret med fortiden og i forsøgene på at hviske historiens tavle ren kommet lige vidt. Imidlertid er der ydermere også mulighed for en slags »efter-pligtelse«, en efterbyrde, og det er følgelig den indbyggede utopi om at kunne henvise til denne efterbyrde, der konstituerer kontraktens mulighed.

Det er denne opgave, Kant måtte løse, før han kunne skabe den moderne rets- og kontraktlære med sit værk *Metaphysik der Sitten* (Kant 1798). Grundbegrebet i løsningsmodellen er *viljen*. Vilje er noget andet end motivation, da motiver kan være lystbetonede og være mere eller mindre forudgivne. Vilje er derimod et begreb, der som Kant siger, netop forholder sig *rent* til sig selv, nemlig til forbindelsen mellem en nutidig tilstand og en fremtid, der endnu ikke (»noch nicht«) er indtrådt (Kant 1785: 22, 19).

I de mellemliggende 200 år har man ofte stillet sig tilfreds med denne formular. Man har antaget, at man enten har en vilje, eller man ikke har en vilje. Fuldstændigt ligesom man i økonomisk videnskab konstaterende sagde, at enten var præferencerne der, eller også var de der ikke, lyst/ikke-lyst og motivation/ikke-motivation har i størstedelen af den mellemliggende periode været en grundlæggende antagelse i den økonomiske tænkeform, der dominerede de politiske, retlige og pædagogiske diskurser fra afslutningen af oplysningstiden fra begyndelsen af 1800-tallet til tiden efter 1968 (Harste 1999). Man kan også som Åkerstrøm inddrage socialpsykologiske analyser af forholdet mellem latent og manifest motivation (eksempelvis Per Revstedts *Motivationsarbejde*).

I Kants analyse af moderne samfunds rationaliseringspotentialer indgik imidlertid yderligere et omfattende spektrum. Grundproblemet er, at viljen skal kunne fastholde sig selv som en binding mellem en nutid og en fremtid, nutid frem for tilfældigvis ikke at binde sig ud fra en pludselig lyst eller ulyst. Viljen skal med andre ord ville sig selv frem ikke at ville sig selv. Vilje er således en selvrefleksiv størrelse, der altid bag overfladen optræder som »vilje til vilje« (Hegel 1821: § 7). Dermed har vi også problemet med den uendelige regres i henvisning til før-kontraktuelle forpligtelser. I det omfang vilje refererer til tænkning eller til kommunikativ sprogbrug, må den finde leje i yderligere et inventar, hvad Hegel har studeret så indgående.

Kant foreslår frem for alt, at *vilje til vilje* finder form af de forpligtelser, viljen kan bindes til via kommunikationsmediet, idet viljen bindes til tale-handlinger, altså normsættende sprogbrug, der både fastholder æstetisk-ekspresive oplevelser af smag og lyst og fastholder socialt koordineret sprogbrug i form af principper for offentlig regulering af kommunikationen.

Kant selv analyserede refleksionen af vilje på to dualistisk modstillede felter, nemlig i form af retlige forpligtelser og i form af æstetisk kultivering. Midt imellem disse to felter analyserede han dertil opdragelsesfeltet og feltet for politisk viljesdannelse. Det er de to felter, jeg her vil analysere, idet jeg dog vil forenkle den politiske viljesdannelse til mediet for organisatoriske beslutninger. Hvorledes kan kontraktualisering af vilje da foregå i medierne for opdragelse og for beslutning?

Kant beskrev to aspekter af viljens forhold til sig selv, nemlig det ansvarlige og det tilregnelige. Det ene var knyttet til pligt og *ansvar*, nemlig når individet vidste, hvad det ville. Så var individet ansvarligt og kunne stå inde for sine pligter, som det kendte til, kognitivt. Dette aspekt kom til fuld udfoldelse i den moderne industrialisme, hvor samlebånd og bureaukratier sørgede for standardiseret rutinebehandling af produktion og lærdom. Individet kunne oplæres til paratviden og kunne forstås som en kognitiv container, et black-box-system, der kunne få input fra samfundets delsystemer og selv levere output til disse delsystemer, der ligeledes kunne beskrives og forklares som delsystemer. Dets vilje kunne som beskrevet hos Max Weber underlægges en objektivérbar målrationalitet eller en subjektivérbar værdirationalitet i det tomme postulat om viljens frihed i en kedsommeligt afinstitutionaliseret og hyperprivatiseret fritid.

Kant forstod som antydnet også viljens forhold til sig selv ved hjælp af termen *tilregnelighed*. Umiddelbart kunne tilregnelighed bruges i strafferetten, fordi man mente, at det ansvarlige individ også måtte være tilregneligt i forhold til sine handlinger. Handlingernes evt. uheldige konsekvenser kunne da regnes tilbage til individets vilje. Ansvar og tilregnelighed optrådte symmetrisk, når de fra hver sin side udgjorde begreber for forholdet mellem vilje og handling og mellem handling og vilje. Imidlertid var tilregnelighed, ifølge Kant, også knyttet til spørgsmålet om, hvorledes individet *overvejede* dets vilje. Forudsætningen for viljen var, at den var fri og ikke blot kausalt et resultat af en række årsager. Viljens forhold til sig selv var derfor knyttet til frie overvejelser, overvejelser, der ikke var kausalt determinerede. Vilje drejer sig altså grundlæggende om tid, nemlig som en nutidig binding af en fremtid, der udgør en forskel til fortiden: Fri vilje var forudsætning for, at individet kunne gøres skyldigt; men hvis individet kunne og ville overveje og forandre sin vilje, kunne bearbejdningen af tilregneligheden også blive vigtigere end bearbejdningen af skylden – et stort tema i nyere kriminologi. Følgelig er kontraktualisering blevet en væsentlig behandlingsform i fængselsvæsenet.

I næste afsnit skal vi se, at denne binding af tilregnelighed sker gennem medierne bevidsthed og kommunikation. Tilregneligheden skal altså analyseres ud fra de måde, hvorpå tid bindes af bevidsthed og af kommunikation.

5. Temporal tilregnelighed

Så snart vi fortæller om tidlige erfaringer, sprænger vi den situation, i hvilken vi fortæller om tiden. Fortællingen foregår aldrig selv blot på et tidspunkt (Koselleck 2000; Luhmann 1997: 997-1016). Tiden folder sig med andre ord ind i sig selv på uendeligt komplekse måder, som vores sprog, kommunikation og tænkning er i stand til at beherske lige så vel, som tiden beherskes af dybde-grammatikken i det sprog, der er indøvet på niveauet for selvfølghed og underforståethed.

Det påfaldende er, hvorledes tidens almene logik gør sig gældende i psykiske og sociale systemer. Hvorledes medieres tiden? Vi kan sige alt muligt om tiden og som Svend Åge Madsen skrive de mest fantastiske fortællinger om tiden, men vi kan ikke tænke tiden væk. Selv om vi kan sige, »tiden er væk«, kan vi ikke tænke det. Forholdet, at »jeg tænker, som må kunne ledsage alle mine forestillinger«, er, hvad Kant kalder en anskuelse, ligesom tid og rum er anskuelsesformer (Kant 1781: B 132). Vores kommunikation om tid er med andre ord ikke struktureret på samme måde som vores bevidstheds tænkning af tid (Frege 1918: 52ff.; Luhmann 1995b: 65ff.). Kommunikationen skal kunne fortælles på en måde, som uophørligt tillader et smuthul for situationen selv, for sansen i øjeblikket selv.

Der er således en asymmetri mellem situationen selv og de givne standarder og fremtidige forpligtelser, vi vil anvende til at fortælle om situationen selv. Vi er nødt til at kunne fortælle om situationer til andre, og følgelig sætte os i deres sted og ind i deres situation og tid. Kommunikation og sprog er jo ikke noget, vi kan have helt alene, og en situationsoplevelse vil også let blive glemt, eller forskyde sig til et traumatisk sted i bevidsthedens dybeste lag, hvis ikke vi kan fortælle om den eller give den en eller anden form for symbolsk udtryk. Det er for eksempel derfor, jeg kan anvende betegnelsen »vi« om erfaringer, der kan beskrives symbolsk, og som kan deles med andre.

Som udgangspunkt har vi nu fået sprængt forbindelsen mellem mennesker og samfund, og det store spørgsmål i samfundets kontraktualisering med individer er, hvorledes den strukturelle kobling mellem kommunikation og bevidsthed er mulig? Samfund består af kommunikation, og menneskers bevidsthed er i den sociologiske teoriudfoldelse, der tager udgangspunkt i kantiansk kritisk filosofi, ekskluderet fra samfundets kommunikation. Vore tanker kan fastholdes som kommunikation, men vi ville alle blive stiktossed, hvis tankerne var lig kommunikationen.

Alligevel optræder uidentificérbarheden af selvbevidstheden som den individualiserede monopoldannelse, der opretholdes af det enkelte menneskes personlige identitet på tværs af alle nutider. Det enkelte menneske er altid samtidigt med sin egen livshistorie. Livstiden udgør derfor en uidentificerbar, men uomgængelig kontinuitet på tværs af alle forandringer. For at få et greb skabt om den uidentificérbare nutid og dens kobling til tidligere

og fremtidige nutidigheder er det nødvendigt at indfange de »modaliteter«, denne kobling foregår i. *Min påstand er, at det er med den temporale kobling mellem fortid, nutid og fremtid, at vi også har nøglen til at fortolke mulighedsbetingelserne for den strukturelle kobling mellem kommunikation og bevidsthed, mellem samfund og individualitet.* I moderne logik har man derfor analyseret vores brug af dagligdagens modalverber som kunne, skulle, ville, måtte etc. Kun modaliteterne om at *ville* og at *beslutte* tages op her.

Spørgsmålet er da, hvorledes læring i form af socialisering, opdragelse og uddannelse indgår i løsningen af de paradokser, der opstår dels i sociale systemers kommunikation, dels i psykiske systemers individualiserede bevidsthed og slutteligt som konsekvens af koblingen mellem de to niveauer for betydningsdannelser, som borgerkontrakter forventes at kunne knytte sammen. Modpolen til selvbevidsthedens selvreferentielle oplæring af sig selv udgøres her af den organisatoriske brug af kombinationen kommunikation og tidslighed.

6. Temporalisering i form af læring

Hvor organisationer kodificerer *beslutninger om beslutninger* og dermed kontraktualiserer deres forhold til individer, kodificeres individets *vilje til vilje* i væsentlig grad med uddannelsessystemet som form og programsætning. Hvordan kan et moderne menneske have en umulig fremtid på grund af dets fortid, som lå fremtiden i fortiden? Hvordan bliver tid til opbygghed? Hvordan ved et individ, at det vil begynde en uddannelse, der må være individet ukendt, hvis den skal være meningsfuld? (I værste fald spørger læreren de dermed desorienterede elever om, hvad de forventer). Tidserfaring genoptræder inde i tiden. Det kan lyde paradoksalt, at fortid optræder inde i nutiden eller inde i fremtiden.

Elever er i uddannelsessystemets historie blevet gjort til et medium til bearbejdning af den type tidslige paradokser, idet tidsparadokserne bearbejdes og får form som læring, og netop som læring af læring. Betegnelsen »læring af læring« stammer fra den berømte preussiske kantianer og kulturminister Wilhelm von Humboldts beskrivelse af skolesystemet i Königsberg og er vidt udbredt (Luhmann 2002: 194). Men tids-paradokserne i denne centralkode for uddannelses- og opdragelsessystemet kommer bedre til udtryk, når de beskrives som temporaliseret tidslighed. I uddannelsen forsøger man imidlertid at undgå, at læring er noget, der foregår på mystisk vis, mens man planlægger alt muligt andet (Harste 2003).

Det temporale moment er tydeligt i Lars Qvortrups analyse af læring:

»Med en mindre poetisk – systemteoretisk – formulering kan man definere læring som den *proces*, i hvilken et system, psykisk eller

organisatorisk, stimuleret af ydre påvirkning eller eventuelt blot i kraft af indre *dynamikker*, ud fra egne forudsætninger og med henblik på at opretholde sig selv ændrer dets egen funktionsmåde på en sådan måde, at det reagerer anderledes *end før* på en ydre påvirkning og *samtidig* kan sammenligne dets *tidligere* og *nuværende* reaktionsmåde (...) Læring repræsenterer nemlig den særlige form for *systemforandring*, i hvilken systemet kan sammenligne et '*før*' med et '*efter*'.« (Qvortrup 2004: 122; temporale elementer understreget af mig)

I dag tales meget om læring af »kompetencer«. Det er ikke noget nyt. Kant talte om »vermögen«, altså formåen. Tidligere anvendtes begrebskoder om »vertu«, der betegnede en kombination af evner og dyder. Kompetencebegrebet anvendtes i de såkaldte fyrstespejle, og fik i 1500-tallet en juridisk-politisk betydning i form af de kompetencekataloger, fyrsternes beføjelser kunne opstilles efter; de klassificeredes og ordnedes således, at Jean Bodin i 1576 kunne beskrive én og kun én afgørende kompetence, nemlig fyrstens lovudstedelse, idet kompetencerne kunne overføres til embedsmændene (Franklin 1973). Derefter fokuseredes på den opdragelse, der kunne kvalificere unge mennesker til kompetente embedsmænd (Dorwart 1971). Resultatet af kvalificeringsbestrebelse blev eksaminationsformen i uddannelsessystemet. Dermed skabtes paradokserne mellem uddannelsernes form som tidlig programmering af kvalificerede *personer* og opdragelsen, dannelsen og socialisationen af kultiverede *menneskers* læring. Herefter udformedes langt mere generelt den moderne teori om rollekompetencer og kommunikative kompetencer adskilt fra performans (Chomsky 1975: 204; Habermas 1971; 1972).

Paradokserne mellem program og læring må derfor undviges. Paradokserne kan afbødes ved at skabe asymmetrier, f.eks. i form af at indføre en distinktion mellem objektivt formaliseret og programsat læring og subjektivt villet læring samt mellem uddannelse og dannelse. Jeg vælger her i første omgang blot at sammenfatte disse distinktioner i læring om læring ved hjælp af distinktionen mellem *program* og *viljesdannelse*. På den ene side er uddannelsessystemet teknisk set en tidsmaskine, der programmerer og parcellerer sekvenser af timedelinger, årgange, eksaminer, afslutninger og overgange, følger og følgerækker. På den anden side består såvel programudformning som viljesdannelse i tidsbinding, f.eks. i form af nutidig binding af fremtidig nutid. Luhmann selv undgår at formulere en teori om vilje, da han, så vidt jeg kan se, netop har til hensigt at vise, at viljesdannelse slet og ret kan analyseres som tidsbinding.

Hermed er vi tilbage til spørgsmålet om, hvorledes individet anvender vilje og overvejelser for at lære om individets egen tidslighed, altså for at få tidsligheden og individets eget tempo, dets livstid, dets uddannelse og dets karriere ind i individets eget tempo. Hvorledes »genoptræder« socialisationen, uddannelsen og karrieren da i individets livsbiografi, altså i individets

monopol på at kunne fortælle historien om dets eget liv? Karriereplanlægningen kan blive til en del af karrieren, lige som elevens fortællinger om fremtidige uddannelser oftest udgør en del af undervisningen. Her ser vi livsbiografien, livsfortællingen, som den symboliserede overvejelse over viljens forhold til sig selv.

Livsbiografier er fortællinger, og fortællinger drejer sig om tid, om skabelse af tid, om at huske, at glemme, om at udsætte og at indsætte. En livsbiografi, hvis fortælling blot er sekventielt opdelt i og så, og så, og så, mangler en forfatter, der selv gør en forskel i historien mellem et før og et efter. Det er et liv uden forskelle, et liv i lutter akkumulation, men uden opbygning og nedbrydning; i værste fald er det et liv, hvor omverdenen er forfatter til livet, og læringen bliver da udsat for omverdenens tildragelser, gode eller dårlige forældre, gode eller dårlige kammerater, gode og dårlige lærere, uden muligheder for den distance der ligger i, at individet selv kunne gøre en forskel.

I det omfang individet lærer, og lærer at lære, opbygger det en fortælling af forskelle og asymmetrier mellem før og efter. Jeg vil her indføre to typer distinktioner. Den første består i distinktionen mellem at specialisere sig og at specialisere sig selv. Den anden består i distinktionen mellem at forpligte sig og forpligte sig selv.

7. Specialiseringen af mennesket i kontraktsamfundet

Næsten alle bliver specialiserede i både dette og hint og om ikke andet så dog i den biografiske fortælling om sig selv. I det hyper-komplekse samfund fordres rutinearbejde og hyper-specialisering. Mens Kant stillede spørgsmålet om hvorledes erkendelse er mulig, og tredelte det efter distinktionerne: »1 Hvad kan jeg vide? 2. Hvad skal jeg gøre? 3. Hvad må jeg håbe?« (Kant 1781: B 833), transformerede Georg Simmel Kants første spørgsmål til et »Hvorledes er samfundet muligt?« (Simmel 1908), og Durkheim omformulerede Kants andet spørgsmål til et: Hvorledes skal jeg specialisere mig? (Durkheim 2000: 70). Dette stadig mere eksistentielle spørgsmål røber på underfundig vis for det første en dimension, der vedrører erkendelsen af samfundet: Hvad ved jeg om det? For det andet ligger der en social dimension: Hvorledes er det muligt for mig at opnå en position og en specialisering anerkendt af andre? For det tredje ligger der spørgsmålet om, hvad jeg tør binde an med og kaste mig ud i? (Ziehe 1989). Det er i kombinationen af de tre spørgsmål, at kontraktualiseringen af borgerens »individualitet« som vilje til at specialisere sig på en anerkendt måde finder sted.

Imidlertid er specialiseringsspørgsmålet ikke så eksistentielt krævende i Durkheims komplekse arbejdsdelte industri- og landbrugssamfund anno 1890'erne som i vore dages hyper-komplekse samfund (Qvortrup 1998). Durkheims teori om arbejdsdelingens før-kontraktuelle betingelser kan ikke

uden videre overføres til et kontraktsamfund, hvor der kontraktualiseres om borgerens individuelle temporale tilregnelighed. Umiddelbart synes vi dog alligevel som endnu på Durkheims tid henvist til konformitet og konventionalitet frem for til håbet om den post-konventionelle specialiseringsgrad: Vi kan ikke alle blive verdensmestre på vort eget felt; i bedste fald kan vi blive gode til at beherske feltet, men yderst sjældent nok til at omdefinere alle genre-regler og sætte helt nye standarder. Tilsyneladende får de fleste af os svært ved at finde det særegne monopol på niche-produktion, som fordres så intenst i det 21. århundrede. *Men*, hver især er det os beskåret at kunne opnå mange forskellige specialiseringer, og i kombinationen af dem bliver hver enkelt af os unik.

Med tendensen til hyper-komplekse samfund er det vanskeligt at opstille standarder for arbejdsfunktioner. Alle jobfunktioner er specialiserede individuelt, så kun den enkelte kan udfylde dem uden direkte mulighed for erstatning med andre. Den enkelte må således lære dels at finde unikke jobkombinationer dels at fastholde arbejdsforpligtelser alene. Hyper-specialisering bliver således på én gang mulig via kombinationer af en række parallelle lære-forløb. Men den hyper-specialiserede kombination bliver til gengæld hos den enkelte kodet selvreferentielt i såvel eksplicitbare som implicite læreprocesser: Kombinationen af dans og wind-surfing kan skabe en fremragende skiløber, uden vi rigtig ved hvordan. Fra mere eksplicite læreprocesser kender vi det fra usandsynlige fagkombinationer.

Fremtidens fordring kan derfor blive flerfaglighed, ikke for at skabe halvdilettantisk tværfaglighed, men for at skabe unikke kombinationer. Det gælder overalt i uddannelsessystemerne, som dermed også kan åbne for andre system-eksterne læreprocesser: Landmanden, der bliver skolelærer; skoleklassen, hvis forældre er sammensat af de forskellige erhverv, sub-kulturer og immigrationsforhold.

Hvordan ser hyper-specialiseringen imidlertid ud indefra, ikke som tildragelse, men som intention, motivation og vilje? Problemet er her for det første enkelt nok det, at individets socialisering, opdragelse, uddannelse og karriere ikke blot kan følge i forældrenes fodspor og ikke engang følge konventionelle modeller for, hvordan man bliver voksen. For det andet bliver barnet og den unge – som medier for opdragelsen – kodet efter, at de skal gå ind i uddannelsessystemer, der lærer dem at blive til nogle andre, end det de var. Men hvordan kan individet forpligtende gå ind i et dannelsesforløb, hvor det selv skal forandre sig at blive til et andet selv? Ofte går dette under modetermer som »personlighedsudvikling«. Men hvordan kan personlighedsudvikling være »forpligtende«, som en del af kontraktsamfundets efterspørgsel på post-konventionel hyper-specialisering? I den pædagogiske teori drejer denne forpligtelse sig om, hvorledes der kan kobles mellem en diskursetisk logisk fordring, som gennemteoretiseret hos Habermas, og en temporal fordring, som gennemteoretiseret hos Luhmann.

8. Forpligtelsen af sig selv

I den normativt orienterede pædagogik fra Kant over Durkheim til Habermas består »oplæringen til myndighed« af oplæringen til at forholde sig til pligt. Pligtoplæring i et hyperkomplekst samfund er noget helt andet end de gamle militærsamfunds kæft, trit og retning. Alligevel er de klassiske problemstillinger fra Kant til Durkheim instruktive, fordi de handler om, hvordan individet med sig selv styrer forholdet til regler, a) hos Durkheim til regler om anerkendt og miskendt afvigelse, b) hos Habermas til regler om agtelse.

Ad a) Pligter i forhold til andre er lette nok at følge, da reglerne er definerede kollektivt og følgelig sanktionerede kollektivt. Men usikkerhed om de mange regler, der hersker i et hyper-specialiseret og hyper-differentieret samfund, skaber selvfølgelig et erkende-behov om, hvilke regler der findes, og med hvilken styrke de gør sig gældende. Usikkerheden afklares derfor hurtigt og enkelt ved at bryde reglerne for så at se, hvad der sker, både af ydre sanktioner og af indre spænding og frygt. De fleste regelbrud er, som Durkheim viste allerede i 1895, ikke udtryk for anomi, men for sundheden i oplæringen til det regelrette forpligtede samfund (Durkheim 2000b: 100-106). I legens regler lærer barnet eksempelvis, at regler er til for at blive overholdt, og ethvert barn leger også med mulighederne for ikke at overholde reglerne, f.eks. ved at påstå at have skabt private sprog med helt private regler. Derfor er drenges slåskampe lærerige, fordi de udgøres af regelbundne kampe, mens drenge, der ikke jævnlige har slåset gennem en hel barndom, er langt farligere for deres omgivelser, da deres kamp ikke følger regler, men virker vilkårligt og despotisk.

Ad b) I kommunikation *mellem* personer gøres agtelsen til et internt forhold mellem individet som (offentlig) person og (enkelt) menneske. Agtelsen for en selv består i, at man principielt ikke adskiller sig fra, hvad der kunne forventes af agtelse fra andre. Ydermere er agtelse en pligt. Som Habermas forklarer, er agtelse forpligtelsen til at acceptere, at andre personer kan have andre og flere grunde til, hvad de udtrykker (Habermas 1991: 142ff). Agtelsen for en selv bliver således ført over i den enkeltes *tilregnelige overvejelse*, hvor den enkelte gør sig til dommer over sig selv (Tugendhat 1987): *Skellet* mellem mig som person og mig som menneske, mellem mine officielle grunde og mine yderligere grunde skal kunne opretholdes; og alligevel er henvisningen til kontrafaktiske yderligere og andre eventuelt endnu ukendte fremtidige grunde nutidig. Tilregnelighed bliver dermed til forpligtelsen i fortsat i en senere fremtid at kunne stå ved de yderligere, nu underforståede og implicite grunde, som jeg senere måtte indføre. I kontraktkommunikationen er ego forpligtet til at kunne lade alter optræde med andre og yderligere grunde end de, der kommunikeres i kontrakten. Snarere end at forene grunde, må borgerkontrakter derfor kunne give plads til at yderligere andre gode grunde kan udvikles.

Hvor Kant og Habermas på hver deres måde kan udvikle teorier om forpligtelser ud fra den normativitet, som logikken er baseret på (Harste 1994, 1999), er Luhmanns begreber om forholdene mellem individualitet, etik og agtelse struktureret ud fra tidsteorien. I alle tilfælde drejer regler, forpligtelser, vilje og selvlæring sig om stabiliseringer af forskellene mellem nutid og fremtid henholdsvis fortid. Tilregnelighed såvel som læring drejer sig om tidslig opbygning og nedbrydning af erfaringselementer på livets vej.

Tilregnelighed oplæres ved oplæring til tidsfølger. Det er ikke nogen enkelt sag, når det er nutidens lyst og kun den, der gøres til målestok for moraliseringer af handlinger. I de formelle uddannelsesprogrammer kan tidsfølger oplæres. Ikke mindst i sport læres, hvordan anstrengelse og træthed fører til resultater. Men tidsfølger er andet og mere end målorientering. Oplæring til tidsfølger er snarere bearbejdning af skellet mellem iagttagelser af de handlinger individet affordres og de iagttagelser af iagttagelserne, som individet samtidigt kan bevidne. Tilregneligheden bliver her til en slags dagbog, som den enkelte kan føre med overvejelser over, hvorledes de tidsforløb, som hun kaster sig ud i, stabiliseres og forandres. Den rekursive læring foretages ifølge Luhmann da ikke blot ved atter-iagttagelse af resultaterne af efterstræbte mål, men ved udviklingen af den autonomi, som iagttagelsen selv kan referere til: At skellet mellem system og omverden, mellem selviagttagelse og iagttagelse, mellem kompetence og handling bevæger sig i en asymmetrisk retning, hvor det selviagttagende systems kompetencer kan opstå, opretholdes, differentieres og udvikles, uanset om resultaterne fører til accept i en omverden eller ej. Ikke fordi omverdenen og tilpasningen til den ignoreres, men fordi iagttagelsen af individets tilpasning til den netop altid allerede er i gang med at blive fortolket. Fordi individet har lært allerede at kunne tage forskud på fremtiden og derfor har lært sig autonomi. Det har lært at forpligte sig selv.

Læring og viljesdannelse udgør således former, der er kodet således, at strukturel kobling mellem psykiske systemers tænkning og sociale systemers kommunikation lige netop kan siges at være mulig. Omvendt er sociale organisationssystemer beslutningssystemer, der ifølge Luhmann selv beslutter, hvorledes de kobler sig til individer.

9. Temporalisering i form af organisationssystemers beslutninger

Ifølge Luhmann er al menings- eller betydningsdannelse kun mulig som selektion. Derfor kan kommunikation ikke kommunikere om alt på én gang. Mening og betydning forudsætter, at kommunikation kan reducere kompleksiteten af kommunikationen socialt, sagligt og tidsligt. Læreren kan ikke undervise i alt på én gang. Og eleven kan ikke oplæres i alt på én gang. Hvis det var tilfældet, kunne uddannelsessystemet omgående nedlægges. Uddannelsessystemet er ligesom alle andre kommunikative system-

dannelser afhængige af, at kompleksiteten kan reduceres, og at systemet – selv om det måske i udgangspunktet synes usandsynligt, før systemet er etableret – kan lære at kodificere kommunikation med relevans for det selv. For at foretage kompleksitetsreduktioner og selektere i omverdenen kan kommunikationen stabilisere koder, og kun i det omfang sådanne koder kan stabiliseres, bliver sociale systemer til mere end blot løst koblede systemer, der ville forsvinde, så snart de var opståede.

Det gælder også organisationssystemer. I dag er vi vant til, at der findes organisationer. Vi ved, hvordan de kan kodes, hvad sagsbehandling er, rutinebehandling, ansættelse og beslutningstagen, afskedigelse, løn og karriere, over- og underordnede; kontorer, budgetter, skrevne sagsakter og bundlinjer hører endog til sene udviklinger. Går man tilbage til den tidligere middelalder, bliver man imidlertid hurtigt klar over, at moderne organisationer er opstået gennem århundreders og tilfældige, ofte ærgerrige og ofte ubevidste forsøg på at håndtere omverdenens kompleksitet. Selektioner og beslutninger er opståede for omgående at falde fra hinanden igen (Luhmann 1997).

Luhmann iagttager organisationssystemer som beslutningssystemer. Den centrale organisatoriske kode for organisationen er *beslutningen* (Luhmann 2000). Det er den, der selekterer. Det er den, der udgør organisationssystemets centrale tidskode for markeringer af før/efter. I beslutningen skal der imidlertid også ligge en beslutning om, at den umiddelbare selektion før/efter har betydning for en eftertid, et senere før/efter. Beslutninger refererer derfor altid til andre beslutninger. Enhver beslutning er en beslutning om beslutning. Uden denne selvreferentialitet ville organisationers beslutninger være direkte kausalt determinerede af den organisatoriske omverden, og organisationen ville dermed ikke kunne afgrænse sig fra omverdenen. Den ville ligge under for det mindste stød fra omverdenen og omgående geråde i krise og sammenbrud.

Organisationer udgør netværk af beslutninger, der skal absorbere den usikkerhed, som omverdenen pådutter organisationerne. Da organisationer til det formål skaber en egen indre kompleksitet, skal de også kunne absorbere den interne usikkerhed, hvad de kan lære ved – blandt andet i rolige uforanderlige tider – at indføre forandringer og usikkerheder, hvor irrationelt det end kan lyde. Usikkerhederne fungerer som virus på immunforsvar.

Organisationer kan derfor kun opretholde sig selv, hvis de er i stand til at reformere og *reorganisere* sig selv. Et organisationssystem er således kun organiseret, hvis det kan reorganisere sig, så det bliver til et andet, end det var. Selve ordet organisation blev endda først gjort til begreb for en bestemt form for socialt system ved ordets spaltning i et begrebspar »organisation og reorganisation«, nemlig i den korte intense tid før den franske revolution, fra 1770 til 1789.

Organisationer forsøger bestandigt at kunne opretholde en evne til at beslutte og til at beslutte forandring, reform og reorganisation. Beslutnin-

ger skal altså kunne referere til fremtider, hvis beslutninger eventuelt går stik imod tidligere beslutninger og endog imod de beslutninger, der fører frem til disse første beslutninger. Alt det kunne lyde som *newspeak* fra finansministeriets forsøg på at underordne uddannelsessystemet eller fra management-konsulenters forsøg på at sælge sig selv. Imidlertid er det gammelt tankegods, som vi for længst har lært at leve med, nemlig da vi blev moderne og derfor som enkeltmennesker lærte at adskille os selv og vores selvbevidsthed fra, hvad 1700-tallets finansministerier og krigsministerier havde af omfattende standardiserende, beskattende og værnepligtigskrævende projekter med os.

Tilsvarende kan det moderne menneske i bedste fald forholde sig nøgternt reserveret og distancerende til moderne organisationssystemers fordringer til det om at skulle identificere sig med organisationssystemerne. Den gang denne opfordring udtaltes i skyttegraven, var den sværere for den enkelte at leve med end i den moderne virksomhed eller i det moderne skolesystem.

Moderne organisationer er imidlertid ikke blot indrettede til selv at skabe autopoietiske netværk af beslutninger på baggrund af fortidige beslutninger og ind i en fremtid. Organisationssystemer *synkroniserer* også fremtiden med samtiden, og fortiden med nutiden, hvad enten det sker ved planlægning eller ved journalskrivning – eller planer om fremtidig journalskrivning. Organisationer udgør en form for synkronisering af samtidighed (Luhmann 2000: 161ff; 1990: 95-130; Harste 1997: 59-88).

Hvis denne systemiske beskrivelse af organisationssystemer som temporale beslutningssystemer er korrekt, er konsekvensen for organisationers kontraktkommunikation med individer, at organisationssystemer kun kan kommunikere med individer, som havde individerne samme opfattelse af temporalitet, selvreferentielle og dermed forpligtende beslutninger samt om sagligt differentieret kommunikation som organisationssystemerne. Organisationssystemer ser omverdenens individer i organisationssystemets billede: Når organisationssystemer kan lave kontrakter både indbyrdes og med sig selv, så kommunikerer de, som om deres omverden også kan det. Dertil kommer en politisk tradition, som forestiller sig samfundet som et kontraktsamfund, hvorfor organisationssystemets antagelse let kan finde politisk legitimitet.

Organisationssystemer bliver derfor blinde for individualiteten i de borgerkontrakter om »individualitet«, de laver med deres medarbejdere, ansatte, klienter, elever og undersætter. Til at dække over den blindhed opererer organisationer med en række begrebslige koder. En af dem ligger direkte i forlængelse af de lærings-, opdragelses- og socialisationsprocesser, jeg omtalte i forbindelse med uddannelsessystemet, nemlig koden om karriere.

10. Organisationssystemers temporalisering: Karriere

Individer inkluderes i organisationssystemer via beslutninger om medlemskaber i organisationen, formelt i form af ansættelse, uformelt som medlem og deltager i en korpsånd. Følgelig kan individer også opnå to typer *karriere*, en formel og en uformel. Inden formaliseringen af organisationssystemerne fra 1500-1800 var medlemskab mulig som en kraftig iscenesættelse af det uformelle medlemskabs ceremoniel. Hvad der var symbol og realitet, var således ikke adskilt. Som foregik optagelse i en skole udelukkende ved hjælp af buksevand eller indvielse til poesibogsskrivning.

Karriere er et elastisk begreb, der uden for management-kredse miskrediteres på grund af managementets celebrering og mytificering af det. Individer kan gøre karriere på alkohollinikker, i rockverdenen, i virksomheder, i skolen og i socialforsorgen. Begreber, tekniske løsninger, lærebøger og kvarterer kan imidlertid også gøre karriere.

Karrieren angiver en temporaliseret *form*, som en del af et livsforløb kan fortolkes efter (Luhmann 1989: 149-258, spec: 232-237; 2000: 101-107, 298-301). Karrieren kan i form af et CV bestå i et udsnit af en livsbiografi, der også kunne fortælles over 330 sider eller som led i en flerbinds slægtsroman. Udsnippet er en selektion, hvis beslutninger kan være, om et 14-dages kursus skal med eller ikke med, om det skal nævnes, om man har børn (at den ene er handicappet?), om betingede domme skal med, om skoleforløbet skal med (det skal det ofte ikke), men hvad med gymnasiet (ofte heller ikke), og hvad med de gentagne kurser på alkoholiklinikken – jo hvis det er revalideringssystemet, der søges om karriere i, etc.

Karrieren er også en form for fortælling, der kan berettes ved frokostbordet og give anledning til anerkendelse, misundelse eller hjælp. Karrieren er imidlertid også en del af en selvfortælling, en opregning af, hvad jeg nu er nået til i 40-års-alderen. Drømme, håb, længsler og lyster, er de blevet til noget, og hvad vil jeg endnu? Hvad er mit liv bag om den blotte nutidighed, mit liv som erfaring og den fylde jeg kan give såvel min egen nutid, men også min fremtid? Og hvor meget og hvad kan jeg fortælle til andre? Kan mine erfaring og min erkendelse anerkendes?

Individets historie er imidlertid også genstand for en massiv bearbejdning af såvel de epoker, som individer lever i – (er jeg blevet for gammel til min samtid?) som de organisationer, individer tilkøbes. Den klassiske organisation med dens bureaukratiske form, dens samleband og råvarebearbejdende produktion, opstod i tiden fra 1500-1800 og havde dens altdominerende storhedstid fra 1800 til 1960'erne. Nu er der sikkert flere ansatte i den type organisation end nogen sinde før, men organisationsformerne ændrer sig. Og det gør den type individ, der formes efter samfundets organisationer, også (Harste 1997; 1999).

Det individ, der kobledes til den klassiske organisation, kalder jeg det *ansvarlige* individ. Dets arbejde og dets roller var adskilte fra dets person-

lighed; dets meritering angik udelukkende dets ydelser i dets roller. Inden den tid, altså op til slutningen af 1700-tallet, var den centrale kode for tilkoblingerne mellem individet og samfundet ikke individets ansvar, men dets ære. Hvor individet i den klassiske organisations storhedstid havde ansvar for sig selv og kunne overtage sig selv og svare for sig og havde lært dette gennem en opøvelse af skolær paratviden, var det ærefulde individ anderledes konstrueret.

Ære blev tilskrevet. Ligesom der endnu i dag hersker et forbud mod selveksaminering og selvautorisering var individets ære tilskrevet af et kollektiv, som individet var placeret *inden for*. Individet *selv* var altså en del af samfundet. Herremanden, biskoppen, forældrene og i sidste ende Gud kunne fortælle, hvor personens identitet hørte hjemme. Følgelig havde man ikke brug for begreber som individualitet, personlighed og personlig identitet. Med begrebet *ære* udgør individet ikke nogen forskel i tiden. Ifølge protestantismens fædre er der dybest set egentlig tale om et ukristeligt begreb, da netop Kristus – via Augustin – bliver til den, der udgør en forskel fra fortiden og dermed bryder med den cykliske tidsfortæelse. (Derfor fejrer vi også Jesu fødselsdag og enkeltmenneskets fødselsdag, fordi vi hermed fejrer hele vor historie- og tidsfilosofi).

Ansvar markerer individet som en forskel til fortiden. Men individets fremtid er enten uerkendt eller kendt som transparent planlægning og opslutning.

En tredje fase er opstået nu med de nye borgerroller, der forpligter en udvikling af »individualitet« i form af *tilregnelighed*. Hermed sigtes der til en ny konception om individet som tidslig størrelse (Harste 1999).

Alle tre typer af semantikker om individets kobling til kollektivet optræder i den moderne organisation. *Ære* og ansvar er altså ikke blevet afløst af tilregneligheden og karrierekravets forpligtelse på tilregnelig personlighedsforandring.

11. Refleksionens frihed

Der er et paradoks i, at vi i den organisatoriske og pædagogiske planlægning netop ved hjælp af planlægning af det, der er svært at planlægge om, som altså går videre end den formelt-objektive opstilling af programmer og læreplaner, fratager ansattes, klienters og elevens autonomi og dermed deres aktive selvreferentielle overtagelse af læreprocessen. Læreprocessens tempooplevelse bliver da til medium for en forhandling mellem organisationen og den ansatte, forvaltningen og klienten eller mellem eleven og lærerne (eventuelt forældrene) samt medeleverne om at bevare den gode stemning i, hvad det vil sige at være med eller ikke med, inkluderet eller ekskluderet, eventuelt ikke-ekskluderet.

I stedet kunne muliggøres en oplæring af, at individets tempooplæring er specialiseret og uddifferentieret fra et objektivt samfunds tempo, som netop må forblive objektivt, formelt og programsat, såfremt individet selv skal kunne bevare muligheden for et uddifferentieret eget selvspecialiserende tempo, altså sin egen læring af læring, sin egen temporaliserende tid.

Ofte forestiller man sig en modsætning og måske ligefrem en nulsum mellem organisation og pædagogisk frihed. Men ligesom Kant og Durkheim accepterer Luhmann ikke denne modsætning. Muligheden for koblingen til den individuelle højt temporaliserede læring ligger netop i, at der ikke er en strukturel kobling mellem organisatoriske former for beslutningskommunikation og individualitet på andre måder end de, der formidles som »individualitet« i form af »karriere«, CV og uddannelsesprogrammer. Pointen for individets læring er da, at et CV og et uddannelsesprogram netop *ikke* er noget, individet skal identificere sig med og finde sig *selv* i. Betydningen af en borgerkontrakt må være den, at individet kan adskille sin egen individualitet fra den »individualitet«, der formes og kodificeres som handleplaner og programmer i kontrakten.

Paradokset er velkendt fra analyser af forholdet mellem arbejde og identitet. Ud fra en romantisk selvrealiseringstradition (Husen 1994) har man ofte forestillet sig, at individet skulle kunne identificere sig med arbejdet for at finde mening med sin tilværelse. Problemet er imidlertid lige så vel det omvendte: Individet skal kunne udskille og objektivere arbejdets forpligtelser, normer og regler for dermed at kunne adskille og identificere egne subjektive opfattelser. Så individet kan altså have brug for et arbejde for netop *ikke* at kunne identificere sig med det og snarere at identificere sig med sig selv. Dette er svært uden arbejde.

Organisation af eksempelvis undervisning består i arbejdsdeling og følgelig ikke blot i specialiseringer og koordineringer heraf, men også i såvel lærernes som elevernes refleksion over arbejds- og uddannelsesprogrammer (Durkheim 1938: 13; Luhmann 1987: 196). Uddannelsens enhed består således paradoksalt nok i disse refleksioner, der ikke selv udgør nogen enhed, men netop udgør friheden i, at »helheden er mindre end summen af delene« (Luhmann 1982: 238). Allerede lærernes refleksioner er forskellige fra elevernes og ethvert forsøg på at skabe enhed herimellem fordrer yderligere refleksioner, hvis enhed med realiteterne derefter kan reflekteres. Ikke underligt, at resultatet let bliver evalueringsfeber, *hvis* man ikke indstiller sig på, at moderniteten består af forskelle og ikke af enhed. Man kan ikke reflektere eller evaluere sig frem til denne enhed. Enheden i, at ikke blot elever, men også lærere, samt koordineringen mellem lærere og elever, skal *evalueres* frem for reflekteres, stammer da også fra standssamfundets forsøg på at supplere dimensionen op/ned med eksaminationens dimension bestået/ikke-bestået. Luhmanns empiriske udgangspunkt for hans analyse af den moderne pædagogiske semantik udgøres af de pædagogiske refleksioner fra den efterfølgende periode, begyndende med Rousseau og Kant.

Gennemgangen af borgerkontraktens temporalisering viser, at det teoretiske spillerum om eksempelvis »vilje« ikke udvider sig med meget nyt siden dengang: De nye borgerroller peger ikke på en så radikalt anden type refleksiv modernitet, postmodernitet eller kontraktsamfund e.l., at individualiseringen har ført til et fuldstændigt opgør med et af det moderne samfunds mest centrale konstituent, nemlig dets kobling til individer. Semantikken om temporale begreber som vilje, læring og individualisering blev vel etableret i den sene oplysningstid. Spørgsmålet er, om den kommunikative semantiske inflation i nyere organisatoriske og pædagogiske selvbeskrivelser i forhold hertil udgør meget mere end varm luft og metaforer: Nemlig som kompleksitetsreducerende semantikker, der skal tjene de gensidige meddelelser mellem det moderne samfunds funktionelt uddifferentierede subsystemer og organisationssystemer snarere end at tjene individets og opdragelses- og undervisningssystemet interne kommunikation med sig selv.

På den anden side er det netop uddannelsessystemets temporale programmer, der fordres at genoptræde og vinde nye former i individets håndtering af dets viljesdannelser. Individualisering består således i, at individer ikke blot *har* en selvbiografi og på den baggrund kan lave et kompleksitetsreducerende CV. Individer skal lave en selvbiografi, der så at sige kan fortælle om sig selv og om sin egen forandring på en måde, hvor individets tænkning, vilje og livshistorie omlægges til et kommunikationsbundet strategisk narrativ. Hvor Jean-Paul Sartre engang på tysk sagde, at menneskets »Sein ist was gewesen ist« (»væren er hvad der har været«), idet han henviste til selvbiografien, fordres selvbiografien nu som selvgenererende udkast.

REFERENCER

- BAKER, G.P.; HACKER, P.M.S.: *Scepticism, Rules and Language*, Oxford: Blackwell 1984.
- BECK, U. (1997): *Risikosamfundet*, København: Hans Reitzel.
- CHOMSKY, N. (1975): *Om sprog*, København: Gyldendal.
- CONNOLLY, W. (1984): The Dilemma of Legitimacy IN Connolly (ed.): *Legitimacy and the State*, Oxford: Blackwell.
- DURKHEIM, É. (1938): *Education et sociologie*, Paris: put.
- DURKHEIM, É. (2000): *Om den sociale Arbejdsdeling*, København: Hans Reitzel.
- DURKHEIM, É. (2000b): *Den sociologiske metodes regler*, København: Hans Reitzel.
- FOUCAULT, M. (2001): *Dits et écrits T.II*, Paris: Gallimard.
- FOUCAULT, M. (2004): *Naissance de la biopolitique*, Paris: Gallimard.
- FRANKLIN, J. (1973): *Jean Bodin and the Rise of Absolutist Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- FREGÉ, G (1918): Der Gedanke IN *Logische Untersuchungen*, Göttingen: Vandenhoeck.
- GIDDENS, A. (1996): *Modernitet og Selvidentitet*, København: Hans Reitzel.
- GOFFMAN, E. (1959): *The Presentation of Self in Everyday Life*, Garden City: Doubleday.

- HABERMAS, J. (1971): Vorbereitende Bemerkungen zur Theorie der kommunikativen Kompetenz IN J.Habermas, N. Luhmann: *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie* (s. 101-141) Frankfurt: Suhrkamp.
- HABERMAS, J. (1972): Notizen zum Begriff der Rollenkompetenz IN Habermas: *Kultur und Kritik* (s. 195-231), Frankfurt: Suhrkamp.
- HABERMAS, J. (1975): *Borgerlig Offentlighed*, Oslo: Norsk Gyldendal.
- HABERMAS, J. (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns Bd. 1-2*, Frankfurt: Suhrkamp.
- HABERMAS, J. (1991): *Erläuterungen zur Diskursethik*, Frankfurt: Suhrkamp.
- HABERMAS, J. (1996): *Die Einbeziehung des Anderen*, Frankfurt: Suhrkamp.
- HARSTE, G. (1994): Kommunikation, naturteleologi og politik i Kants 'Kritik der Urteilskraft' IN *Kompleksitet og Dømmekraft* (s. 49-117). Aalborg: Nordisk SommerUniversitet.
- HARSTE, G. (1997): *Modernitet og Organisation*, København: Politisk Revy.
- HARSTE, G. (1999): Når individet gør sig gældende, – fra ære til ansvar og tilregnelighed i Jan Tønnes Hansen, J. Hermansen (red.): *Sociologisk Udfordring til Psykologien*, Århus: Klim.
- HARSTE, G. (2003): Sociologi IN B.Pecseli (red.): *Idéhistorie for de pædagogiske fag* (s. 109-176) København: Gyldendal.
- HEGEL, G.W.F. (1821): *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Frankfurt: Ullstein (1972).
- HONNETH, A. (2003): *Behovet for Anerkendelse*, København: Hans Reitzel.
- HUSEN, M. (1994): *Arbejde og identitet*, København: Munksgaard.
- JÄRVINEN, M. (2002) (red.): *Det magtfulde møde mellem system og klient*, Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- KANT, I. (1781): *Kritik der reinen Vernunft*, B-udgaven, Stuttgart: Reclam 1974.
- KANT, I. (1785): *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Hamburg: Meiner 1965.
- KANT, I. (1790): *Kritik der Urteilskraft, Werkausgabe Band X*, Frankfurt: Suhrkamp (1974).
- KANT, I. (1798): *Metaphysik der Sitten, Werkausgabe Band VIII*, Frankfurt: Suhrkamp (1977).
- KANT, I. (1804): *Über Pädagogik, Werkausgabe Band XII*, Frankfurt: Suhrkamp (1977).
- KERSTING, W. (1990): Vertrag, Gesellschaftsvertrag, Herrschaftsvertrag IN O.Brunner o.a.(Hrsg.): *Geschichtliche Grundbegriffe Band 6* (s. 901-945). Stuttgart: Clett-Kotta.
- LUHMANN, N. (1968): *Vertrauen*, Stuttgart: Enke.
- LUHMANN, N. (1984): *Soziale Systeme*, Frankfurt: Suhrkamp.
- LUHMANN, N. (1989): Individuum, Individualität, Individualismus IN *Gesellschaftsstruktur und Semantik Band 3*, (s. 149-258). Frankfurt: Suhrkamp.
- LUHMANN, N. (1990) *Soziologische Aufklärung Band 5*, Opladen: Westdeutscher Verlag.
- LUHMANN, N. (1995): *Soziologische Aufklärung Band 6*, Opladen: Westdeutscher Verlag.
- LUHMANN, N. (1997): *Die Gesellschaft der Gesellschaft Bd. 1-2*, Frankfurt: Suhrkamp.
- LUHMANN, N. (2000): *Organisation und Entscheidung*, Opladen: Westdeutscher Verlag.
- LUHMANN, N. (2002): *Das Erziehungssystem der Gesellschaft*, Frankfurt: Suhrkamp.
- MATTHIESEN, U. (1984): *Die Dickicht der Lebenswelt und die Theorie des kommunikativen Handelns*, München: Fink.
- QVORTRUP, L. (1998): *Det hyper-komplekse samfund*, København: Gyldendal.

- QVORTRUP, L. (2004): *Det vidende samfund*, København: Unge Pædagoger.
- RILEY, P. (1983): *Will and Political Legitimacy*, Cambridge Mass: Harvard University Press.
- ROUSSEAU, J.-J. (1762): *Émile eller om opdragelsen*, København: Borgen (1962).
- ROUSSEAU, J.-J. (1762b): *Samfundspagten*, København: Rhodos (1986).
- SENNETT, R. (1979): *The Fall of Public Man*, New York: Vintage.
- SIMMEL, G. (1888): Die Ausdehnung der Gruppe und die Ausbildung der Individualität
IN *Schriften zur Soziologie*, Frankfurt: Suhrkamp (1983).
- SIMMEL, G. (1908): Storbyerne og det åndelige liv In *Hvordan er samfundet muligt?*,
København: Gyldendal (1998).
- TUGENDHAT, E. (1987): Der Begriff der Willensfreiheit IN K.Cramer u.a. (Hrsg.):
Theorie der Subjektivität (s. 373-396). Frankfurt: Suhrkamp.
- WALDENFELS, B. (1985): *In Netzen des Lebenswelt*, Frankfurt: Suhrkamp.
- WATZLAWICK, P. a.o. (1967): *Pragmatics of Human Communication*, New York:
Norton.
- WITTGENSTEIN, L. (1952): *Filosofiske Undersøgelser*, København: Munksgaard
(1972).
- ZIEHE, T. (1989): *Ambivalens og Mangfoldighed*, København: Politisk Revy.
- ÅKERSTRØM ANDERSEN, N. (2003): *Borgerens kontraktliggørelse*, København:
Hans Reitzel.